

A FACTORÍA DE ALCOA EN SAN CIBRAO: VINTECINCO ANOS DE HISTORIA¹

Carlos Andrés González Paz*

RESUMEN

Ya han pasado veinticinco años de la producción de la primera colada de aluminio llevada a cabo en las instalaciones de la factoría de Alúmina-Aluminio en San Cibrao (Lugo). Con este motivo realizamos una retrospectiva de este período y de su influencia en una comunidad como la de la Mariña Lucense.

RESUMO

Xa pasaron vintecinco anos da produción da primeira colada de aluminio levada a cabo nas instalacións da factoría de Alúmina-Aluminio en San Cibrao (Lugo). Con este motivo realizamos unha retrospectiva deste período e da súa influencia nunha comunidade como a da Mariña Lucense.

1.- INTRODUCCIÓN.

Estamos ante o 25 aniversario do establecemento da maior factoría siderometalúrxica galega no Norte da provincia de Lugo, nas terras da cervense parroquia de Lieiro, vintecinco anos de desenvolvemento histórico, social e económico nun dos procesos industriais de maior importancia para o sector industrial galego, comparable á instalación da factoría de Citröen en Vigo ou dos estaleiros na cidade cantonal. A Mariña lucense non sería a mesma sen a instalación e desenvolvemento do complexo industrial de Alúmina e Aluminio Primario de San Cibrao.

Todo o territorio mariñán sufriu unha notable transformación que afectou moito máis alá dos límites do complexo industrial, convertendo ós seus núcleos máis próximos nun-

* Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. (CSIC - Xunta de Galicia).

¹ Este artigo realizouse partindo dun traballo de doutoramento realizado dentro do programa de doutoramento da Facultade de Humanidades da USC no curso 2002-2003. Gustaríame agradecerlle ó Dr. Antonio Doval Adán a titoración, consello e axuda prestada para a realización do presente artigo e adicarillo a tódalas mulleres e homes, do onte ou do hoxe, que co seu traballo diario fan posible que a factoría de ALCOA en San Cibrao sexa un referente a mundial a tódolos niveis.

has das aglomeracións poboacionais con maior nivel de vida, incluso, a nivel estatal. Na súa construción traballaron máis de 20.000 persoas, todo un fito non igualado ata o de agora, cando estas obras verdadeiramente faraónicas non deixan de ser máis ca lembranzas dun pasado heroico de unión do home coa máquina posta ó seu servizo. Hoxe en día esta factoría dalle traballo directo a máis de 1.500 empregados, estando os empregos indirectos nas empresas auxiliares do complexo nuns 6.000, sendo difíciles de cuantificar aqueles xerados no sector secundario e no sector servizos.

A agora factoría de ALCOA non é só un fito no territorio mariñán ou, por extensión, no galaico, senón, como se pode apreciar nas memorias da empresa estadounidense, converteuse e consolídase nun referente a nivel internacional na produción de aluminio, dun aluminio de altísima calidade, producido coa máis avanzada tecnoloxía e baixo os criterios de calidade máis esixentes do mercado.

No seu momento adecuar un territorio ancorado nos anos corenta, que subsistía integrado nunha economía case precapitalista, somerxida nun sector primario que ocupaba a máis das tres cuartas da poboación, foi todo un reto; agora o reto estará en conseguir que nun mundo globalizado, con novos sistemas de traballo e produción, con novos avances tecnolóxicos dentro de mercados altamente dinámicos e fluctuantes, se consiga que esta factoría se integre con seguridade e viabilidade nunha economía cada vez máis esixente e competitiva.

2.- OBXECTIVOS.

Máis aló dos obxectivos xerais que todo traballo de investigación implica, este estudo ten como obxectivo fundamental o de analiza la implantación, a traxectoria e as repercusións socioeconómicas do establecemento da factoría de Alúmino-Alúmina na comarca da Mariña Lucense, máis concretamente na localidade de San Cibrao, no concello de Cervo. Deste xeito trátase de coñecer e avalia-lo impacto xeo- e socioeconómico xerado pola chegada desta empresa a unha comarca historicamente caracterizada pola súa escasa tradición industrial.

Co fin de ter un coñecemento máis preciso e detallado dos obxectivos específicos que pretende esta investigación cómpre sinalar que o estudio servirá, sobre todo, para realizar unha análise do pasado e presente desta factoría dende unha triple óptica: a histórica, a sociolóxica e a xeoconómica, o que nos permitirá ter unha imaxe de conxunto do que significou e do que significa este complexo industrial.

3.- METODOLOXÍA

Ben pobre sería unha investigación que non pasase por unha primeira fase de revisión bibliográfica. Tratouse dun traballo arduo pero enriquecedor que supuxo a visita a bibliotecas, hemerotecas e centros de información e documentación, físicos e/ou virtuais. Toda a información recollida e contrastada supón a base deste traballo, mais non só recorremos a estas fontes senón que apostamos por outros métodos máis próximos ó traballo xeosociolóxico que á labor histórica ou económica. Como apuntamento sobre o estado da cuestión, sinalaremos que certamente a produción bibliográfica sobre este complexo non se podería acentuar nunca de abundante senón todo o contrario, o material impreso ou editado electrónicamente é máis ben escaso, sendo case todos artigos en revistas máis ou menos especializadas, ou mencións en obras xerais de análise da situación histórica e

actual da economía galega e, máis concretamente, da situación da industria siderometalúrxica.

En segundo lugar, desenvolvemos un interesante traballo de campo que nos levou á mesma factoría de Alumina e de Aluminio Primario en San Cibrao para entrevistarnos con persoal da mesma, dende os seus executivos ata o seu persoal de base, pasando por representantes sindicais, responsables e traballadores das empresas auxiliares, etc.

Consideramos que esta era a mellor das metodoloxías posibles, unha metodoloxía que nos permitiría achegarnos á realidade estudada dende un enfoque multidisciplinar, unha metodoloxía que nos permitiría, unha vez concluído ó traballo, dar por cumpridos os obxectivos que nos propuxemos xusto no apartado anterior.

4.- O MARCO TERRITORIAL: UNHA REALIDADE NATURAL E TRES COMARCAS FUNCIONAIS.

Se por algo se caracteriza a Mariña Lucense é polo seu carácter de unidade xeográfica, histórica, cultural e case política.

Dende o punto de vista da xeografía física, a Mariña de Lugo está conformada por un espacio delimitado ó Norte polo Mar Cantábrico; ó Sur, polas estribacións setentrionais da Terra Cha e da Serra de Meira; ó Leste, polo val do río Eo e ó Oeste, polo val do río Sor. Ten unha superficie de 1.660 km² e a súa poboación, segundo o respectivo censo do *Instituto Galego de Estatística* do ano 2001, superaba os 74.000 habitantes, cunha densidade poboacional de 45 habitantes por quilómetro cadrado.

Administrativamente está conformada polos concellos de Alfoz, Barreiros, Burela, Cervo, Foz, Lourenzá, Mondoñedo, Ourel, Pontenova (A), Ribadeo, Riotorto, Trabada, Valadouro (O), Vicedo (O), Viveiro e Xove que foron divididos en tres comarcas funcionais segundo o *Plan de Desenvolvemento Comarcal* da Xunta de Galicia, situando os seus centros de gravitación en torno a Mondoñedo (A Mariña Central), Viveiro (A Mariña Occidental) e Ribadeo (A Mariña Oriental).

Polo que respecta ó caso concreto da comarca da Mariña Occidental, dentro da cal se atopan os concellos de Cervo e de Xove, onde se empraza a factoría de ALCOA, a súa extensión territorial supera os 490 quilómetros cadrados e a súa poboación, no ano 2001 e segundo a mesma fonte xa citada, roldaba os 27.500 habitantes, cunha densidade de superior a 55 habitantes por quilómetro cadrado. Debemos sinalar que dos cinco municipios que a conforman (Cervo, Xove, Viveiro, Vicedo (O) e Ourel), o salto máis espectacular produciuse no municipio de Cervo onde no ano 1900 estaban censados 4.836 habitantes, cifra que tende a manterse ata aproximadamente o ano 1940. Dez anos despois, reborda por primeira vez as 5.000 persoas e inicia un crecemento demográfico lento pero sostido da poboación ata 1970 data na que se rexistran 6.293 habitantes. O gran apoxeo prodúcese entre 1970 e 1991, nestes vinte anos a poboación de Cervo máis que se duplica e pasa a 13.129 persoas. A causa disto é a industrialización da zona a raíz da posta en marcha do complexo de Alúmina-Aluminio.

5.- A CONSTRUCCIÓN DO COMPLEXO E A SÚA REPERCUSIÓN SOCIOECONÓMICA.

A comezos da década dos setenta, España era un país deficitario na produción de aluminio pois o seu consumo, dende o apoxeo do sector da construción e da industria transformadora, sobre todo a automobilística, disparárase e incluso os sectores menos optimistas destacaban a necesidade de crear iniciativas propias, locais, baseadas na produción de aluminio que remataran coa dependencia exterior, unha dependencia que se traducía nuns 3.000 millóns de dólares na balanza de pagos española².

Tendo en conta o anterior, o Ministerio de Industria, controlado polo coñecido como “grupo dos tecnócratas”, que tanto xogo darían despois a historiadores da economía e a economistas, encargáronlle no 1972 ás dúas principais industrias produtoras e transformadoras de aluminio que por entón había no país, é dicir, a Endasa (Empresa Nacional del Aluminio, S.A) e a Alugasa (Aluminios de Galicia, S.A), a través do Instituto Nacional de Industria (INI), a análise da viabilidade económica ou non da instalación no territorio peninsular dunha central productora de aluminio electrolítico dedicado a cubrir as necesidades do mercado interno e, incluso, á exportación e dunha fábrica de produción de alúmina que diminuíra ó máximo a dependencia exterior deste material do noso sector transformador.

Ante a importancia do encargo e partindo da inexperiencia do tecido industrial existente no territorio nacional para levar a cabo un proxecto desa envergadura que, necesariamente, debía situarse baixo os parámetros da austeria economía practicada aínda polo Réxime; recorreuse ós dous grupos multinacionais que por entón eran os máis importantes do sector da produción de alúmina e de aluminio a nivel mundial. Por un lado recorreuse á empresa francesa Pechiney e, polo outro, acudiuse á multinacional canadense Alcan que, todo parece indicalo, non viron tan claramente a viabilidade económica do proxecto como os enormes beneficios que podían obter dunha operación que implicaba dende a redacción do proxecto ata a posta en funcionamento das instalacións productoras pasando, loxicamente, pola súa construción, achegamento de persoal especializado, transferencia de tecnoloxía, etc.

As catro compañías chegaron a un entendemento de bases que se veu ratificado coa sinatura dun acordo co Instituto Nacional de Industria o 8 de marzo de 1973 segundo o cal se comprometeron a presentar conxuntamente un só anteprojecto que comprendería a construción dunha fábrica de alúmina e outra da fábrica de aluminio, pois entendíase como máis recomendable a situación de ámbalas dúas factorías dentro dun mesmo complexo; isto baixaría os custos de produción e, como non, a cantidade final a investir no proxecto. Segundo se recollía no proxecto, a capacidade productiva inicial da fábrica de aluminio roldaba as 180.000 toneladas/ano de aluminio líquido en dúas series de duascenas cincuenta e seis cubas electrolíticas cada unha³, namentres que a capacidade productiva da planta de alúmina alcanzaba un total de 800.000 toneladas/ano⁴.

² *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50).

³ *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50). Esta capacidade podía verse aumentada en 90.000 toneladas máis cada ano a través da posta en marcha dunha serie adicional de cubas electrolíticas.

⁴ *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50). Ó igual que no caso da produción de aluminio, a produción de alúmina podía aumentarse, tendo capacidade para multiplica-la produción por tres segundo as necesidades do mercado.

O proxecto xa tiña o seu obxecto ben definido, a creación de dúas factorías, unha de produción de aluminio electrolítico e outra de produción de alúmina, dentro do mesmo complexo industrial. Agora había que buscarlle emprazamento.

Nun primeiro momento considerouse que polo feito de ter alí a súa sé importantes industrias e un importantísimo porto comercial, sería adecuada a súa situación en Vilagarcía de Arousa, nos terreos incluídos na Zona de Expansión Industrial Arosa-Santiago⁵. Aínda que esta localización contou coa sanción e beneplácito gubernativo, un problema vinculado coa cualificación dos terreos onde se ía a situa-lo complexo industrial e as protestas de grupos conservacionistas, provocaron un forzado cambio nos plans e a costa cantábrica lucense adquiriu entón relevancia.

Esta necesidade de traslado da localización do proxecto dende a ría de Arousa ó litoral cantábrico lucense, supuxo a necesidade de levar a cabo certos cambios de carácter regulamentar como os que se aprecian no Decreto de 28 de novembro de 1974, número 3321/74 do Ministerio de Planificación del Desarrollo, polo cal se modificaba parcialmente a delimitación da Grande Área de Expansión Industrial de Galicia: *“Artículo único. El artículo 2º del Decreto 2414/1973, de 28 de septiembre, en su apartado correspondiente a la Zona de Expansión Industrial de Lugo, queda modificado en los términos siguientes: Zona de Expansión Industrial de Lugo: Comprende la parte del término municipal de Lugo, situada en la margen izquierda de río Miño, y los Municipios de Cervo y Jove, de la comarca de Vivero”*⁶.

O seguinte paso era darlle corpo xurídico-fiscal ó proxecto, polo que o 9 de xullo de 1974 foron constituídas as empresas Aluminio de Vilagarcía⁷, S.A e Alúmina Española, S.A. O primeiro deles estaba controlado por Endasa, aínda que contaba coa necesaria participación de Alugasa, e a segunda nacía baixo o control absoluto de Aluminios de Vilagarcía S.A., polo que ENDASA se convertería, sempre e cando se materializase o proxecto tal e como estaba previsto, na primeira empresa na produción e transformación de aluminio de España e nunha das catro primeiras a nivel europeo.

Todo estaba preparado para o nacemento do complexo industrial de Alúmina-Aluminio en San Cibrao. Alúmina-Aluminio nace entón como a oportunidade, que ben aproveitada, permitiría desenvolver procesos de fabricación de alúmina e aluminio ó máximo nivel tecnolóxico, o que contribuíría a mellora-la posición española neste sector industrial. A repercusión que tería o complexo industrial na rexión galega sería destacada, tanto dende o punto de vista económico, como sociolóxico e de infraestruturas, elevando a renda per cápita, creando postos de traballo e cubrindo a necesidade dun mellor equipamento de bens e servizos na Mariña da provincia de Lugo.

As obras comezaron no meses do verán de 1975 e xa dende incluso antes da chegada da xigantesca maquinaria industrial, a súa construción contou coa oposición de sectores da sociedade mariñá moi ancorados no pasado, que vían na industrialización deste territorio unha ameaza para o modelo tradicional de sociedade.

O conglomerado empresarial tivo que facerlle fronte á compra dun total de cincocentas hectáreas de terreo nos lugares de Bidueiros e Lieiro (Cervo) e Lago (Xove), dividi-

⁵ Decreto de 28 de setembro de 1973, núm. 2414/73 del Ministerio de Planificación del Desarrollo sobre la localización y delimitación de la Gran Área de Expansión Industrial de Galicia. *Boletín Oficial del Estado* de 9 de outubro de 1973, número 242.

⁶ *Boletín Oficial del Estado* de 11 de decembro de 1974, número 296.

⁷ Aluminio Español S.A dende o segundo trimestre do ano 1975.

do en 3.709 fincas, das que o 99,25% foron mercadas mediante negociación directa cos propietarios, aínda que en varias ocasións houbo que recorrer á ameaza da expropiación forzosa e tamén en varias ocasións, e segundo os testemuños dos veciños recollidos na prensa da época, o metro chegou a pagarse a un tercio do seu valor segundo o prezo establecido pola comisión de expropiación⁸. Como contrapartida, o conglomerado industrial aceptou realizar verdadeiros *sacrificios* financeiros que incluíron o reasentamento dos habitantes dos terreos onde se ía a situa-lo complexo, dándose moitos e variados casos propios da picaresca galaica⁹. Cando rematou a súa construción, cada persoa afectada pola construción da xigantesca factoría de Alúmina-Aluminio, tiña recibido máis dun millón de pesetas en concepto de distintos tipos de indemnizacións, ademais dunha vivenda e, no caso dos homes en idade de traballar que así o desexasen, un traballo fixo.

Na construción deste grande complexo industrial participaron as grandes compañías nacionais expertas en obras públicas que empregaron a preto de 20.000 persoas que tiñan a súa orixe non só territorio comarcal senón que, con estas grandes empresas contratadas para a construción, chegou man de obra que tiña a súa procedencia noutras provincias, noutras comunidades autónomas (fundamentalmente Asturias¹⁰ e Castela e León) e, incluso, doutros países como Francia¹¹, Cabo Verde¹² ou Portugal¹³.

Semellante aglomeración de man de obra nun territorio relativamente pequeno, deficiente en infraestruturas e servizos e sen unha verdadeira tradición industrial, provocou un efecto de resultados contrarios, é dicir, comezou a construírse a destallo; abríronse dúcias de bares, hostais, restaurantes, pensións e casas de comidas; multiplicáronse varias veces o número de oficinas bancarias e concesionarios de automóviles, etc. Isto lóxicamente supuxo un despegue da economía local que, desgraciadamente, tiña a súa contrapartida negativa, pois en tan pouco tempo alcanzouse un nivel de vida tan alto que se tornou en inalcanzable de asumir para os niveis de renda tradicionais e historicamente sostidos do territorio. Como exemplo podemos sinalar que un traballador contratado na construción do complexo, a destallo, podía gañar unhas 75.000 pesetas mensuais pero ó entrar a traballar en Aluminio Español, cando a factoría comezou a producir, podía gañar ó redor de 32.000 pesetas mensuais traballando a quendas.

⁸ “Algunos se pagaron a sesenta pesetas el metro cuadrado, cuando la comisión de expropiación los tenía a 180 pesetas...”. POMBO, E. S. “El complejo de Alúmina-Aluminio de Lugo, una batalla entre el campo y la industria”, en *El País*, 5 de outubro de 1980, (p. 45 da edición madrileña).

⁹ Para coñecer moito mellor todo este proceso recomendamos o capítulo titulado “Nova industrialización” de BARRO QUELLE, Manuel. *San Ciprián: parroquia de Lieiro*. Sada: Edicións do Castro, 1989, pp. 177 a 189. ISBN: 84-7492-441-3.

¹⁰ De tanta importancia cuantitativa chegou a se-la presenza do continxente asturiano que en poboacións como Foz ademais de celebra-la súa patroa, a Virxe do Carme, celebran cada ano a festa da *Santina*, da Virxe de Covadonga.

¹¹ Principalmente eran traballadores especializados dependentes das grandes multinacionais que proporcionaban a tecnoloxía necesaria, especialmente da compañía gala Pechiney.

¹² A necesidade de man de obra provocou que moitos traballadores do mar se desembarcaran e se puxeran a traballar na construción do complexo industrial. As vacantes que provocaron foron cubertas por traballadores de orixe caboverdiana. Nun primeiro momento tratouse só de homes en idade de traballar mais unha vez aquí e grazas ó reagrupamento familiar, instaláronse coas súas familias, consistindo hoxe no caso de Burela unha comunidade importante e ben integrada.

¹³ Dende Portugal viñeron varios continxentes xitanos atraídos polas oportunidades de traballo mais ó pouco da súa estancia no territorio mariñán un importante sector deste grupo abandonou os seus postos de traballo e pasou a formar parte do heteroxéneo conxunto englobable dentro da marxinalidade social.

O complexo industrial conformouse coma unha asociación entre a central de produción de aluminio electrolítico e a de produción de alúmina a partir da bauxita de Boke importada dende as costas guineanas¹⁴, e a existencia de espazos comúns como a zona de Administración e servizos, o porto, a zona de almacenamento dos barros vermellos e o embalse construído en Riocobo aproveitando a corrente do río do mesmo nome. A isto hai que sumarlle as urbanizacións construídas ó redor do complexo destinadas a vivendas para os traballadores que as podían adquirir a baixo prezo¹⁵ e o conxunto de subestacións eléctricas que trasladaban a electricidade dende a central térmica de As Pontes ó complexo industrial.

A construción do complexo de Alúmina-Aluminio¹⁶ supuxo unha inversión de 95.000 millóns de pesetas¹⁷, unha cantidade verdadeiramente descomunal para a época polo que se fixo precisa a participación de importantes sociedades bancarias internacionais previo aval do INI e das multinacionais Pechiney e ALCAN¹⁸.

Despois de tan descomunal esforzo, o resultado de tanto traballo materializouse no mes de decembro de 1978 coa consecución da primeira colada de aluminio¹⁹, éxito que se viu embazado polas fugas de fluor producidas na planta de Aluminio Español no mes de abril de 1979 como consecuencia da posta en funcionamento da totalidade das series de cubas electrolíticas²⁰. A este contratempo ambiental sumouse outro peor que non se solucionaría co pago de indemnizacións, pois o tan prometido despegue industrial víuse paralizado co abandono do proxecto de instalación no complexo industrial dun tren de laminado en frío e en quente do aluminio que suporía unha inversión duns 10.500 millóns

¹⁴ *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50).

¹⁵ Fundamentalmente as de Palmeiro, Vián e A Veiga. BARRO QUELLE, M. ob. cit., p. 183.

¹⁶ “La propiedad de las dos sociedades (la de Aluminio Español, S.A, de 5.300 millones de pesetas de capital, y la de Alúmina Española, S.A., de 4.500 millones de pesetas), se distribuye de la siguiente forma: el 55% es propiedad de la Empresa Nacional del Aluminio, S.A (Endasa), el 20% pertenece a Aluminio de Galicia, S.A (Alugasa) y el 25% restante se distribuye entre las entidades de crédito Banco Industrial de Bilbao, Banco Central, Banco Exterior, Banco Hispano Americano, Banco Pastor, Banco Urquijo, Banco de Desarrollo Económico Español, Banco Español de Crédito y Caja de Ahorros de La Coruña y Lugo”. POMBO, E. S. “El complejo de Alúmina-Aluminio de Lugo, una batalla entre el campo y la industria”, *El País*, 5 de outubro de 1980, (p. 45 da edición madrileña).

¹⁷ Esa foi a cantidade destinada pero os investimentos na industrialización do territorio supoñían unha inversión aínda maior. O complexo de Alúmina-Aluminio serviría de polo de atracción a todo un tecido industrial que se traduciría na creación dun verdadeiro polígono industrial ó seu arredor para o que se destinaban no ano 1976, en inversións autorizadas, aproximadamente un total de 70.000 millóns de pesetas. Destes un total de 40.000 ían destinados ó complexo central e o resto repartíanse do seguinte xeito: 25.000 millóns de pesetas para a construción da central nuclear de A Regodela; 7.500 millóns para a construción da fábrica de Celulosa del Cantábrico en Foz e, para as empresas directamente auxiliares de Alúmina-Aluminio: 800 millóns para E. I. Aragonesas, 400 para Aronor e 400 para Samos. COSTA MORATA, Pedro. “Nace un polígono industrial en las rías altas” en *El País*, 3 de novembro de 1976, (p. 42 da edición madrileña).

¹⁸ Como exemplo temos o préstamo que o *Lloyd Bank International* de Londres lle concede a Alúmina-Aluminio Español pola cantidade de 238 millóns de pesetas. *El País*, 28 de xaneiro de 1976, (p. 38 da edición madrileña).

¹⁹ De ser un país deficitario pasouse a estimar para o ano 1980 nun total de 100.000 toneladas a capacidade exportadora do noso país.

²⁰ As queixas dos veciños chegaron incluso á mesma Casa Real. As asociacións de veciños de Lieiro, Morás e Lago remitíronlle no mes de setembro de 1980 unha queixa ó mesmo monarca pola contaminación provocada polo complexo. A Casa Real encamiñou a cuestión polos conductos oficiais correspondentes e negouse a que o rei recibira unha comisión veciñal con motivo da inauguración do complexo de San Cibrao. *La Voz de Galicia*, 3 de outubro de 1980, (p. 42).

de pesetas e a creación duns 1.700 postos de traballo directos que se sumarían ós aproximadamente 1.600 empregos xerados directamente por Alúmina-Aluminio²¹. A isto había que sumarlle o feito de que a oposición de amplos sectores da sociedade mariñá supuxo o abandono do proxecto de instalación dunha pequena central de produción de enerxía eléctrica a través da tecnoloxía nuclear na Regodela (Xove)²² e dunha central de tratamento da pasta de papel de Celulosa del Cantábrico, por consideralas altamente perigosas para o territorio e a súa poboación.

Pouco a pouco a comarca foi despertando do sono²³. Cando as obras se deron por rematadas atopáronse con milleiros de traballadores excedentarios que abandonaron o territorio, con multitude de prazas hostaleiras que non se ocupaban, con pequenas empresas vinculadas ó sector servicios que tiñan que pechar e autónomos que tiñan que descubrir unha nova forma de gañarse a vida. O complexo só absorbeu a aproximadamente 1.600 traballadores directos e a uns 6.000 indirectos a través das empresas auxiliares²⁴.

O 6 de outubro de 1980 producíase a inauguración oficial do complexo presidida polas SS. MM. don Juan Carlos I e dona Sofía. Estivo composta, como destacaban os xornais da época, pola bendición do complexo por parte do prelado mindoniense Mons. Araújo Iglesias; os discursos correspondentes de altos cargos do Goberno; a inauguración dun monolito granítico que conmemoraba o acontecemento e a celebración dunha romaría campestre²⁵.

O período comprendido entre 1981 e 1985 foi especialmente convulso e a comezos dese ano de 1985²⁶ moi poucos dubidaban de que se estaba a comezar unha nova etapa,

²¹ POMBO, E. S. "El complejo de Alúmina-Aluminio de Lugo, una batalla entre el campo y la industria", *El País*, 5 de outubro de 1980, (p. 45 da edición madrileña).

²² As características técnicas desta central eran unha potencia de 900 megavatios e unha produción anual de case 6.000 millóns de kw/h.

²³ Un síntoma desta situación foi a reestructuración do plan de SIGALSA (Suelo Industrial de Galicia, SA) que despois de desenvolver varios estudos sobre a viabilidade económica da implantación dun Polígono Industrial no norte da provincia lucense, preto do complexo de Alúmina-Aluminio, desistiu veladamente. A isto hai que sumar os conflitos laborais existentes dentro do propio complexo sendo os máis destacables os acontecidos entre o 21 de decembro de 1978 e o 13 de marzo de 1979, un período verdadeiro convulso. Os traballadores, fartos dos altos índices de inseguridade laboral que se traducirán en máis dunha ducia de mortos nas obras de construción do complexo, reclaman a toma de medidas por parte dos responsables empresariais. A voz cantante é tomada pola CNT que crea unha Coordinadora que se encargará de negociar coa empresa as melloras precisas. Esta medida non conta co apoio dos demais sindicatos. Sucédense varios paros, manifestacións que son duramente respondidas polas Forzas e Corps de Seguridade do Estado (o 6 de marzo de 1979 producíronse na carga policial varios feridos e ata trece detidos) e unha folga xeral celebrada entre os meses de febreiro e marzo do ano 1979. A mediados do mes de febreiro, cun acordo básico e tácito entre a patronal e os sindicatos non anarquistas, deuse por rematado este episodio. Para máis información recomendamos CNT. *Informe del conflicto habido en el Complejo Industrial de Alúmina-Aluminio, S.A. de San Ciprián (Lugo-Galicia)* citado na bibliografía final.

²⁴ O 75% era de orixe galega, dos que o 87% eran da provincia de Lugo e destes, un 83% eran de concellos mariñáns o que representaría un total de 900 empregados directos con orixe e residencia nos concellos de arredores do complexo industrial.

²⁵ Para un mellor achegamento ós actos da inauguración da factoría de Alúmina-Aluminio. *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50).

²⁶ Quizais habería que atrasar este momento ata o ano 1983, ano que comeza coa ratificación da suspensión de pagos en Alúmina-Aluminio [*El País*, 7 de marzo de 1983, (p. 47 da edición de Madrid)] e cunha verdadeira guerra de prezos entre o INI e a compañía Alugasa [*El País*, 9 de marzo de 1983, (p. 47 da edición de Madrid)]. Este ano tamén se caracteriza polo feito de que Aluminio de Galicia no verán pasase ó INI

unha nova etapa que culminaría na creación do grupo Industrial Española do Aluminio o 30 de decembro.

O ano 1985 comezaba coa reestructuración de persoal nas grandes compañías do sector naval, sobre todo, en Astano e Ascon, iniciándose deste xeito o tortuoso proceso da reconversión naval galega. O sector do aluminio asistía expectante a esta situación. O primeiro movemento levado a cabo polo Instituto Nacional de Industria foi o de merca-lo paquete de accións que Pechiney tiña en Endasa por un total de 2.800 millóns de pesetas²⁷.

Á altura do mes de maio facíanse públicas as negociacións entre o Instituto Nacional de Industria e a multinacional canadense Alcan²⁸ para fixa-la súa participación accionarial no aluminio español²⁹ e o peche do acordo nas semanas seguintes posibilitou o avance no proceso de reconversión non traumática do sector do aluminio en España. O paso seguinte foi a fusión de Endasa e Alugasa que se aprobou no mes de xullo, co que se pechaba a reestructuración do sector do aluminio español que a mediados de setembro conseguía equilibrio nos seus resultados segundo os datos do primeiro semestre dese ano³⁰. Deste xeito podía nacer con certa seguridade de continuidade e viabilidade o gran grupo público do aluminio en España, Inespal.

Dende ese ano 1985 ó ano 1998 o seu desenvolvemento foi dinámico e regular ó mesmo tempo, un desenvolvemento caracterizado polos vaivéns dos mercados internacionais, por case anecdóticos intentos de privatización, polo desenvolvemento dun tecido industrial propio en base ó nacemento de novas empresas auxiliares de prestación de servicios ó complexo central e, por conseguir, que máis de cinco mil familias dependeran en toda a Mariña lucense do complexo. Trala recuperación de mediados dos anos noventa dos mercados internacionais dominados por grandes grupos como o francés Pechiney, o canadense Alcan, o suízo Algroup ou os norteamericanos Reynolds e ALCOA, xorden as novas de que o case recién estreado equipo económico do goberno do Partido Popular, a través da Sociedade Estatal de Participacións Industriais (SEPI), herdeira do INI, está a manter contactos con importantes grupos estranxeiros para a privatización do grupo Inespal, ou sexa, para a venda de factorías como a de San Cibrao.

para poder logo fusionarse a ENDASA [*El País*, 31 de agosto de 1983, (p. 33 da edición de Madrid)] pasando esta a tentar adquiri-las accións que o INI posuía de Alugasa e pasar así a controla-lo sector do aluminio en España quedando, de feito, o INI como o maior accionista das principais empresas do sector do aluminio.

²⁷ *El País*, 25 de abril de 1985, (p. 53 da edición de Madrid). A finais do ano 1982 desenvólvese un estudo da viabilidade da compra por parte do Instituto Nacional de Industria ou de ENDASA da participación que o grupo francés Pechiney tiña nas empresas Alugasa e Aluminio Español, SA, pois a situación que provocaba a presenza da multinacional gala no grupo empresarial facíase insostible ó igual que a débeda de Aluminio Español, debendo recorrer a unha reunión protagonizada polos deseñadores deste proxecto empresarial, é dicir, o INI, Alcan e Pechiney en Londres cos acredores internacionais da compañía, esixíndolles estes que avalasen a débeda da compañía siderometalúrxica galega. [*El País*, 5 e 6 de outubro de 1982, (pp. 59 e 57 respectivamente da edición madrileña do xornal)]. A resposta do INI foi, contra o desexo dos acredores, o rexeitamento de cubri-los novos custos implícitos de Alúmina-Aluminio e de que Pechiney poda abandonar o grupo sen pagar [*El País*, 18 de outubro de 1982, (p. 51 da edición madrileña)].

²⁸ A finais do ano 1980 a multinacional canadense controlaba o 41,49 % do accionariado de Endasa, aínda que o INI continuaba a se-lo maior accionista [*El País*, 15 de outubro de 1980, (p. 56 da edición madrileña)]. O excesivo protagonismo desta multinacional xustificábase como necesaria para o aumento da concorrência da empresa con vistas á entrada de España na Unión Europea.

²⁹ *El País*, 6 de maio de 1985, (p. 52 da edición de Madrid).

³⁰ *El País*, 12 de setembro de 1985, (p. 45 da edición de Madrid).

Tralas malas experiencias que supuxeran as relacións entre o INI e a compañía Pechiney durante a primeira metade dos anos oitenta, e da asociación comercial desta coa canadense Alcan, só quedaba unha grande compañía coa que poder emparellar a tan solícita noiva e o 6 de febreiro de 1998 asinábase a súa venda a ALCOA, comezando así unha nova etapa para o complexo industrial de San Cibrao.

Neste período que acabamos de referenciar produciuse un feito tan só comparable ó proceso mesmo de construción do complexo polas repercusións que tivo a nivel socio-lóxico e económico: o despido de centos de traballadores e a ameaza, máis ca real, de peche da factoría como consecuencia do traslado dos bidóns que transportaba o barco Casón, embarrancado na Costa da Morte.

O cinco de decembro de 1987 comezaba un proceso que durante medio ano sumiu á Mariña lucense na maior crise ata o de aquela coñecida. Certamente todos lembramos aquelas imaxes nas que moitos veciños de Fisterra se despedían chorando namentres pensaban que ían morrer cando vían estoura-los bidóns que caían pola borda do mercante; mais durante meses milleiros de familias mariñás viron como os únicos ingresos que entraban no fogar se perdían sen a posibilidade de substituílos por outros, pois non había unha demanda laboral que puidera absorber tal cantidade de traballadores que foran despedidos de xeito irregular, como quedou demostrado na correspondente sentenza que foi lida polo maxistrado decano da Maxistratura lucense de Traballo, don José Manuel Pardo Manjón. Esta histórica sentenza e aquela frase “por lo que en tal situación los despidos de los demandantes tienen que ser, necesariamente, calificados como nulos”³¹ devolveu a calma a milleiros de familias pero tamén a todo o tecido secundario e de servicios dependente ata límites descoñecidos ata ese momento, da factoría de Alúmina-Aluminio.

6. A FACTORÍA DE ALCOA HOXE.

Cando ALCOA se decidiu a investir en España fíxoo, sobre todo, vendo as posibilidades que a factoría de San Cibrao, unha das tres máis importantes na Europa Occidental nos seus comezos, tiña como trampolín para un mercado europeo que absorbía un 30% da produción mundial de aluminio. O equipo directivo da multinacional americana sabía que debía introducirse en Europa, sobre todo despois da sinatura da alianza comercial subscrita entre Pechiney, Alcan e Algroup que pretendían certamente monopoliza-lo mercado europeo.

ALCOA reaccionou nun primeiro momento integrando o outro grande grupo produtor e transformador de aluminio, Reynolds Metals o que lle supuxo o desembolso de máis de 4.000 millóns de dólares. Con todo isto non foi suficiente polo que optou por mercalo grupo Inespal³². Isto abríalle as portas comunitarias á súa produción fuxindo así das

³¹ *El Progreso*, 10 de marzo de 1988, (p. 9) dentro dun especial dedicado á sentenza de Alúmina-Aluminio que ocupa as páxinas 9 e 10.

³² A compra de Inespal por ALCOA recibiu as correspondentes bendicións administrativas da Unión Europea e do Consello de Ministros español, deste último concretamente o 23 de xaneiro de 1998. Segundo o proxecto empresarial presentado por ALCOA no ano 1997, ademais dos 61.500 millóns de pesetas que tivo que pagar polo grupo Inespal, comprometéase a multinacional estadounidense a investir un total de 65.000 millóns de pesetas dos que uns 3.000 millóns repercutirían directamente na fábrica de San Cibrao. *La Voz de Galicia*, 6 de febreiro de 1998, (p. 31 da edición de A Mariña).

restriccións alfandegueiras provocadas pola guerra do aceiro entre Europa e os Estados Unidos que nestes momentos xa se deixa sentir nos mercados internacionais.

O xigante que xurdiu de ALCOA e Reynolds elevou a cifra de negocio a 3,3 billóns das antigas pesetas e os beneficios a 143.364 millóns da mesma moeda, dando emprego a 123.500 traballadores. ALCOA, líder mundial do sector de aluminio, ten repartidas 250 fábricas entre 30 países, dispoñendo en Europa concretamente de 60 fábricas que lle dan traballo a máis de 20.000 persoas. O grupo ALCOA conta en España cuns 5.000 empregados directos e 13 centrais de produción de alúmina, aluminio primario, produtos laminados e extruídos, embalaxe flexible e sistemas de peches para botellas nas seguintes instalacións: refinería de alúmina: San Cibrao (Lugo); electrólises de aluminio: Avilés (Asturias), A Coruña e San Cibrao (Lugo); fábricas de produtos laminados: Alicante, Amorebieta (Biskaia) e Sabinánigo (Huesca); fábricas de produtos extruídos: Arteixo (A Coruña), Irurtzun (Navarra), Noblejas (Toledo) e Valls (Tarragona); embalaxe flexible: Rubí (Barcelona) e tapóns para botellas: San Cugat des Garrigues (Barcelona).

Dende un principio e trala entrada desta multinacional na factoría de San Cibrao, os piares básicos do sistema organizativo-funcional de ALCOA foron tres: os avances tecnolóxicos, directamente vencellados á produtividade; a seguridade laboral e o respecto ó medio ambiente.

A tecnoloxía, o recurso ós máis avanzados procesos de produción e transformación do aluminio, sempre foi unha constante nesta factoría. Dende un principio, dende o momento mesmo da elaboración do proxecto para a súa creación, considerouse condición *sine qua non* a de instalar esta factoría dotada da máis avanzada tecnoloxía, isto víase como unha necesidade básica para asegura-la viabilidade e rendibilidade do proxecto. Un síntoma disto que acabamos de expoñer é o feito de que se recurrise ás corporacións máis avanzadas no aspecto tecnolóxico no sector do aluminio, é dicir, que se recorrese a Pechiney e a Alcan para a achega da tecnoloxía e man de obra especializada precisa.

Deste tipo de consideracións pódese considerar herdeira a política tecnolóxica de ALCOA na súas instalacións de Alúmina e de Aluminio Primario en San Cibrao. Tres son os ingredientes básicos para a obtención do aluminio electrolítico: a alúmina que se consegue a partir da bauxita que é descargada no porto que a factoría posúe e do que máis tarde falaremos; a enerxía eléctrica que chega dende a central térmica das Pontes de García Rodríguez, chegando a consumi-lo equivalente ó 2% da produción da rede eléctrica española³³ e as cubas electrolíticas onde se produce o milagre tecnolóxico da produción dun aluminio que despois, e aínda en estado líquido, pasa ós fornos de fundición onde se mesturan con outros minerais denominados *aleantes* que permiten a determinación do grado de dureza.

As consecucións tecnolóxicas que teñen patentadas o Departamento de Tecnoloxía da Alúmina³⁴ da factoría son dignas, cando menos, de reseña. Estas van dende o desenvolvemento de procesos de aproveitamento dos barros vermellos, que son froito da produción da alúmina, polo sector cerámico ata o innovador proceso coñecido como *Calcinación Sólido Líquido* (SLC). Este proceso, desenvolto integramente polo persoal

³³ ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000, p. 12.

³⁴ Creado no ano 1984 como unha nova aposta polo desenvolvemento tecnolóxico. ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000, p. 6.

científico-técnico do complexo de San Cibrao, supón o aproveitamento e reciclaxe productiva de residuos que ata o de agora eran considerados como tóxicos; pasando polo tamén innovador proceso que consiste na conversión do pó de alúmina en alúmina alfa, un produto moi apreciado nos mercados internacionais³⁵.

Un punto importantísimo do complexo industrial de ALCOA en San Cibrao é o porto, o segundo de Galicia en volume de tráfico. Conta cun dique de 942 metros de lonxitude e outro de 1.129 metros e con dous atraques, o principal onde se descarga a bauxita cunha lonxitude de 233 metros e un auxiliar de 88 metros onde se carga a alúmina³⁶. O tráfico de mercadorías pasou dende os tres millóns de toneladas do ano 1980 ós case catro millóns de toneladas movidas no ano 2000. Estes datos permiten calcular que dende os seus comezos, neste peirao, movéronse máis de sesenta millóns de toneladas en máis de sete mil buques de ata 70.000 toneladas de peso morto³⁷.

O desenvolvemento tecnolóxico e das infraestruturas trouxo consigo un aumento relevante da produción e, o que é máis importante, unha especialización da mesma cara a produtos de última xeración e alto valor tanto nos mercados nacionais como internacionais.

Loxicamente, aínda que se conseguiran as meirandes innovacións tecnolóxicas, senón se apostaba polos traballadores, o camiño víase pechado antes de comezar a andalo. Dende o primeiro momento a empresa apostou por tentar achegar unha nova filosofía de traballo, a súa propia, ó conxunto de traballadores a través de charlas onde se lle expoñía ó persoal da factoría a nova política laboral, unha política laboral debedora do seu carácter de empresa multinacional pero fortemente marcada pola súa orixe estadounidense. Nas conversas mantidas con algúns cargos intermedios da factoría, chegamos á conclusión de que existen neste campo certos aspectos de fricción entre os traballadores e os responsables e directivos da empresa pois estes últimos parece que souberon asumir mellor e máis rápido unha nova forma de traballo que rachaba co modelo de empresa pública que cada un de nós pode ter en mente. Simplemente como anécdota, altamente gráfica e significativa, cabe sinalalo feito de que cando os directivos españois do complexo, ó pouco de ser vendido, ían a “tomar uns viños”, os directivos e persoal técnico responsable de orixe norteamericana que chegaran á fábrica para facerse cargo, ían para a casa a descansar. Dúas formas de vida, dá a sensación se seguimos a prensa nos últimos meses, aínda por conciliar.

Con todo a compañía aposta pola formación do cadro de persoal como forma de achegamento ó que a empresa espera dos seus traballadores e estes solicitan a cambio certas contrapartidas que a empresa parece estar relativamente lonxe de conceder como a xubilación ós sesenta anos, ou cara ás que se nega rotundamente como a xornada laboral de trinta e cinco horas semanais. Outro cabalo de batalla entre traballadores e empresa é o tema da seguridade, entendida como unha necesidade pola empresa e como unha malsá obsesión por importantes sectores de traballadores. Sexa como fose, a empresa ALCOA

³⁵ ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000, pp. 7 y 13.

³⁶ *La Voz de Galicia*, 7 de outubro de 1980, (p. 50).

³⁷ ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000, p. 9.

conseguiu roza-lo índice cero de accidentes con baixa médica segundo os datos da mesma compañía aínda que algúns representantes sindicais non estarían en nada de acordo con estas cifras³⁸.

Por último, e polo que se refire á preservación do medio ambiente, é de destaca-lo constante traballo dos responsables na materia por conseguir minimiza-lo impacto ambiental da factoría. Como vimos desenvolveron procesos de reaproveitamento de materiais antes considerados residuais e nocivos; desenvolveron un aproveitamento enerxético superior ó 91%; reforzaron os sistemas de control ambiental... actividades todas estas que lle valeron o outorgamento de significativos galardóns polo coidado do medio.

7. VINTECINCO ANOS DE HISTORIA.

En menos de vinte páxinas quixemos realizar unha descrición xeográfica, histórica e socioeconómica dunha realidade existente no Norte da provincia de Lugo, da realidade do complexo de Alúmina e Aluminio Primario de ALCOA en San Cibrao.

Hace poco cumpréronse vintecinco anos dende a produción da primeira colada de aluminio, unha primeira colada que supuxo o fin dun proceso poucas veces coñecido na industrialización galega. Nun territorio relativamente atrasado, sen máis experiencia industrial que aquela que perseveraba na memoria protagonizada dous séculos antes polo marqués de Sargadelos, pasou a construírse o complexo industrial dedicado á produción de alúmina e de aluminio máis importante da Península Ibérica e un dos máis representativos a nivel europeo. Realmente as cifras aquí comentadas son significativas por elas soas: vinte mil operarios traballando nun complexo no que oficialmente se investiron máis de 95.000 millóns de pesetas.

No momento en que as SS.MM inauguraron a factoría de Aluminio Español – Alúmina Española (estas verbas aínda son ditas por moitos con certa melancolía), poñíase fin a un proceso de construción cheo de luces e sombras que pretendemos deixar reflectidas no desenvolvemento do presente traballo, unhas luces e unhas sombras que non puideron desdibuxa-lo dato máis significativo: máis de 7.000 persoas, directa ou indirectamente, pasaban a traballar no complexo, milleiros de familias mariñás pasaban a depender economicamente da factoría co que isto supoñía de positivo e negativo. A súa posta en funcionamento constituíu todo un fito e para moitas persoas o feito de traballar na “fábrica”, como popularmente aínda é coñecida hoxe, era un distintivo socioeconómico dentro da comunidade mariñá.

Pero se a súa inauguración supuxo o fin dunha etapa, a da súa construción e posta en funcionamento, supuxo tamén o inicio doutra que continua na actualidade pero cunha cesura no seu percorrido, corte que se debe situar no momento da venda de Inespal á multinacional estadounidense ALCOA no ano 1998. Dicimos que supuxo un corte pois esa é a sensación que se viviu nese momento. A factoría deixaba de ser unha empresa pública para integrarse no sistema productivo dun dos “xigantes” multinacionais no campo da

³⁸ ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000, p. 12 (gráfico de accidentes con baixa en San Cibrao).

producción de alúmina, aluminio e os seus derivados. Loxicamente produciuse un choque entre non xa dous modelos de entende-la produción industrial senón entre dous modelos de entende-lo traballo e a vida, desenvolvéndose, dende aquel momento, un proceso de aclimataemento e adaptación mutuo que aínda se está a producir.

Con todo, podemos dicir que o complexo industrial de Alúmina e Aluminio Primario de ALCOA en San Cibrao se está a converter paseniñamente en todo un modelo a imitar, nun modelo onde se conxugan a alta tecnoloxía e a cualificación profesional dos traballadores, coa seguridade e o coidado do medio ambiente. Por suposto non negaremos que existen tamén sombras que, segundo o noso criterio, xamais deberían poñer en perigo o proceso que se está desenvolvendo coa finalidade de asegurarlle a esta factoría un longo e próspero futuro.

8.- BIBLIOGRAFÍA.

- ALCOA. *San Ciprián: 20 Aniversario*. [San Ciprián]: ALCOA en San Ciprián – Alúmina y Aluminio Primario, 2000.
- ÁLVAREZ VILLAMARÍN, Xosé Carlos e outros. *La industria gallega en la década de los noventa*. [Santiago de Compostela]: Centro de Investigación Económica y Financiera, 2002.
- BARRO QUELLE, Manuel. *San Ciprián: parroquia de Lieiro*. Sada: Edicións do Castro, 1989. 84-7492-441-3.
- CID RODRÍGUEZ, José Manuel e outros. “Conflictividad ecológico-territorial, seguridad laboral y salud comunitaria, la valoración del medio ambiente interno-externo en la actividad laboral ante las catástrofes ecológicas, el conflicto “Casón” Alumina-Aluminio”, en *II Xornadas Galegas sobre condicións de traballo e saúde*. [A Coruña]: Fundación Caixa Galicia, D.L. 1990.
- CONFEDERACIÓN NACIONAL DEL TRABAJO. *Informe del conflicto habido en el Complejo Industrial de Alúmina-Aluminio, S.A. de San Ciprián (Lugo-Galicia)*. Galicia: CNT-AIT, 1979.
- CONFERENCIA DE LAS NACIONES UNIDAS SOBRE COMERCIO Y DESARROLLO. *Estudios sobre la elaboración, la comercialización y la distribución de los productos básicos: elaboración y comercialización de la bauxita-alumina-aluminio: esferas para la cooperación internacional: informe*. Nueva York: Naciones Unidas, 1984.
- DOVAL ADAN, Antonio. *Capital estranxeiro e empresas multinacionais en Galicia: 1960-1991*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia, D.L. 1994. 84-452-1000-X.
- DOVAL ADAN, Antonio. *La penetración de tecnología extranjera en Galicia*. Orense: Servicio de Publicación, Deputación Provincial, 1992. 84-87575-05-6.
- DURÁN VILLA, Francisco Ramón. “Las Actividades económicas en la Mariña litoral lucense”, *XV Congreso de Geógrafos Españoles*. [Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela : Asociación de Geógrafos Españoles], D.L. 1997, (pp. 85-89).
- INSTITUTO GALEGO DE ESTATÍSTICA. *Galicia en cifras*. Compostela: Xunta de Galicia, 1985. 84-505-2601-9.

- INSTITUTO GALEGO DE ESTATÍSTICA. *Galicia en cifras*. Compostela: Xunta de Galicia, 1986. 84-505-2601-9.
- INSTITUTO GALEGO DE ESTATÍSTICA. *Galicia en cifras*. Compostela: Xunta de Galicia, 2002. 84-453-3447-6.
- NOGUEIRA, Camilo e outros. *O poder industrial en Galicia*. Vigo: Xerais, 1980.
- PAÍS (EL). Madrid: El País. As edicións correspondentes ós días: 28/01/1976, 03/11/1976, 05/10/1980, 05/10/1982, 06/10/1982, 15/10/1982, 18/10/1982, 07/03/1983, 09/03/1983, 25/04/1983, 06/05/1985 e 12/09/1985 da súa edición madrileña.
- PINA PINA, Nivardo. “Presente y futuro del aluminio: su repercusión en La Coruña y su comarca”, en *Presente y futuro de La Coruña*. A Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1983-1984, (pp. 185-229 de Vol. 2).
- PRECEDO LEDO, Andrés. *Galicia: estructura del territorio y organización comarcal*. Compostela: Xunta de Galicia, 1987. 84-505-6899-4.
- PROGRESO (EL). Lugo: El Progreso. As edicións correspondentes ós días 05/10/1980 e 10/03/1988.
- VILLAR SANJURJO, José Luis. “La Fábrica de aluminio (INESPAL METAL, S.A.) de La Coruña y su repercusión económica en la ciudad”, en *Presente y futuro de La Coruña*. A Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1983-1997, (pp. 83-90 del Vol. 3).
- VOZ DE GALICIA (LA). A Coruña: La Voz de Galicia, as edicións correspondentes ós días 03/10 e 07/10 de 1980 e 06/10/1998(edición de A Mariña).
- XUNTA DE GALICIA. *A poboación de Galicia: a crise demográfica e o seu impacto territorial*. [Santiago de Compostela] : Xunta de Galicia, 1994. 84-453-1016-X.